

PRZEGLĄD CZASOPISM ZAGRANICZNYCH

„David”

Das jüdische Żarki in Polen to tytuł artykułu opublikowanego w numerze 100 kwartalnika „David. Jüdische Kulturzeitschrift”. Manfred Lemm przypomina, że w latach 1452-1455 około 400 śląskich Żydów w obawie przed inkwizycją osiedliło się za zgodą polskich możnowładców w Polsce, między innymi w Żarkach. Pierwsze informacje o Żydach w Żarkach pochodzą z XVIII wieku. W 1741 r. działała tu żydowska rzeźnia, garbarnia, pracowali szewcy, handlowano obuwem i bydłem. O rozwoju Żarek świadczy fakt, że jak pisze częstochowianka Wioletta Weiss, to polsko-żydowskie miasteczko dość prędko przekształciło się w ośrodek przemysłowy. W I połowie XIX w. była tam przędzalnia bawełny, fabryka kotłów, 10 garbarni oraz zakład chemiczny produkujący farby anilinowe. W 1870 r. zbudowano w mieście synagogę¹ (zdjęcie w artykule) z rytualną łaźnią, szpital, cheder. Krótko przed II wojną światową w mieście znajdowały się trzy synagogi i trzy żydowskie cmentarze (zdjęcia w artykule). Niemiecki antysemityzm dotarł i do Żarek. 56% mieszkańców było Żydami, a polscy współobywatele ostrzegali ich przed pogromami i pomagali bronić się. Po inwazji Niemiec na Polskę Żydów izolowano w getcie, a następnie deportowano do Treblinki i zamordowano. Po sześciuset latach przestała istnieć gmina żydowska w Żarkach i nie ma tam ani jednego Żyda. Przed dziesięcioma laty powstało w mieście stowarzyszenie pamięci żydowskiej przeszłości, w 2007 r. administracja miasta odnowiła budynek synagogi. Mieści się w nim od 12 III 2012 r. Miejskie Centrum Kultury z tablicą pamiątkową. W artykule wspomniano o imprezach dotyczących żydowskiej przeszłości miasta, zorganizowanych w Żarkach.

Ponadto opublikowano w czasopiśmie artykuły: Ruth Reiterer, *Erinnerungen aus meiner Kindheit. Armin Weltman und das jüdische Gemeindeleben von Jablonec nad Nisou (dt. Gablonz an der Neisse) in der Nachkriegszeit*; Gerald Gneist, *Der Maler Jehudo Meier Epstein. Das Werden eines Ausnahmekönners* (o urodzonym w Sucku w 1870 r. malarzu); Charles Steiner, *Kärnten: Stumme Zeugen einer (fast) vergessenen Kultur*; Miriam Magall, *Das jüdische Worms – (noch) nicht wieder auferstanden* (z dwoma zdjęciami synagogi) i inne.

Dwa artykuły o cmentarzach żydowskich żołnierzy z I wojny światowej opublikowano w kolejnym, 101 numerze czasopisma (2014). Jan Schubert w artykule zatytułowanym *Jüdische Kriegerfriedhöfe aus dem Ersten Weltkrieg auf dem Gebiet Westgaliziens*, ilustrowanym trzema zdjęciami, przypomina, że w I wojnie światowej żydowscy żołnierze walczyli po obu stronach. W armii Austro-Węgier walczyło 320 000 Żydów, w tej liczbie 8 generałów, a w niemieckiej 100 000, w tym 2000 oficerów. Po przeciwnej

---

¹ Synagoga nie miała babińca, a Żydówkom służył inny dom modlitwy.

stronie znalazło się ponad 350 000 Żydów w armii rosyjskiej, 55 000 we francuskiej (w tym 14 generałów), 10 000 w brytyjskiej (w tym 1300 oficerów), a w amerykańskiej 250 000, w tym 10 000 oficerów. Spośród ponad 1 000 000 żydowskich żołnierzy poległo 120 000 (około 11%). Już pod koniec 1915 r. zorganizowano w Austro-Węgrzech odpowiednie grupy zajmujące się grzebaniem żołnierzy. W Ministerstwie Wojny odpowiadał za to 9 Wydział (Kriegsgräberinspektion), mający odpowiednik w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W Galicji działały 3 oddziały (Kriegsgräberabteilungen) przy dowództwie wojskowym w Krakowie, w Przemyślu i we Lwowie. Zasady pochówku poległych żydowskich żołnierzy ustalono zgodnie z prawem z 1784 r., nakazującym m.in. wydzielenie na ogólnych cmentarzach kwater żydowskich. W zachodniej Galicji żydowskich żołnierzy chowano na 15 miejscowych cmentarzach (Jasło, Ołpiny, Gorlice, Biecz, Grybów, Bobowa, Tuchów, Tarnów, Brzesko, Nowy Wiśnicz, Bochnia, Niepołomice, Nowy Sącz, Myślenice, Kraków-Podgórze) oraz na dwóch cmentarzach żydowskich: w Krakowie przy ulicy Miodowej i w Zakliczynie. Również na Śląsku cieszyńskim pochowano żydowskich żołnierzy na cmentarzach w Aleksandrowicach, Bielsku, Dziedzicach, Cieszynie, Skoczowie i Frysztacie. Zachowały się oddzielne kwatery żydowskich żołnierzy na cmentarzach w Bochni, Brzesku, Bobowej i Krakowie. Na pozostałych takie groby są rozrzucone i mają kamienne lub betonowe nagrobki. Spośród wspomnianych cmentarzy Niemcy podczas II wojny światowej zniszczyli siedem: w Jasle, Bieczu, Grybowie, Tuchowie, Niepołomicach, Nowym Sączu oraz Krakowie-Podgórzu, a także poważnie zniszczyli krakowski cmentarz przy ul. Miodowej. Natomiast w dobrym stanie zachowały się cmentarze w Brzesku i Bochni, kwatera żydowska w Bielsku oraz na żydowskim cmentarzu w Zakliczynie.

W armii pruskiej zmarłych żydowskich żołnierzy chowano tak jak innych nie wyróżniając religijnej odrębności. Badania przeprowadzone w 2007 r. przez członków Gesellschaft Crux Galiciae na cmentarzach zachodniej Galicji w Mszance, Niedomicach, Staszówce, Radogoszczy, Stróżówce, Podzamczu, Tursku, Sękowej, Woli Cieklińskiej i Łąckiej Dolnej stwierdziły, że napisy na nagrobkach były ujednolicone w języku niemieckim i tylko nazwiska wskazywały na religię².

W 1938 r. w pobliżu miejscowości Fels am Wagram (Dolna Austria) Niemcy rozpoczęli budowę lotniska. Pod koniec II wojny światowej istniało tam nie tylko lotnisko, lecz także obóz pracy przymusowej podległy Fliegerhorstkommandantur. Do prac wykorzystywano tysiące robotników przymusowych z Belgii, Francji, Włoch, Litwy, Holandii, Czechosłowacji, Rosji, Białorusi, Ukrainy, Polski, Serbii i Słowacji, a także Węgier. Ci ostatni byli to głównie Żydzi, których traktowano jak niewolników i zmuszono do pracy w Fels. Im też poświęcony jest artykuł Ingrid Oberndorfer, zatytułowany *Ungarische Juden im KZ Fels am Wagram zwischen Juli 1944 und März 1945*. O obozie wspomina się w zarządzeniu kierownika Gauarbeitsamtu z 27 VI 1944 roku. Wyjaśnia się w nim, że Żydzi nie są członkami Betriebsgemeinschaftu, ich czas pracy ustala Urząd Pracy; mają pracować i mieszkać oddzielnie, przepisy dotyczące pracy Niemców nie dotyczą Żydów a obowiązek pracy w wieku do 18 lat jest taki jak dorosłych. Nieco później ustalono, że Żydzi węgierscy w Fels są więźniami i podlegają Gestapo. W wykazach żydowskich więźniów odnotowywano numer więźnia, nazwisko, datę urodzenia. Lokowano ich w oddzielnych obozach, uniemożliwiono im kontakt z ludnością miejscową, cudzoziemcami i jeńcami wojennymi, zmuszano do wyczerpującej pracy. Spośród bardziej wykształconych zorganizowano straż porządkową z opaskami na ramieniu z napisem „Jupo” (Jüdische Polizei). Na starszego wyznaczono Maxa Rozenberga, a na lekarza dr. Jarkosa.

² Pełny tekst i zdjęcia są dostępne w internecie: www.davidkultur.at

W tym samym numerze kwartalnika „David” opublikowano m.in. artykuły: Louise Weissenböck, *Marsch des Lebens Österreich im April 2014 – ein Rückblick*; Jan Schubert, *Das jüdische Kriegerdenkmal und die Kriegsgräberanlage der jüdischen k.k. Soldaten auf dem Wiener Zentralfriedhof*; Claudia Aurednik, „*Da geht ein Fenster in die Geschichte auf*” (o losach 2700 studentów, przeważnie Żydów, Uniwersytetu Wiedeńskiego po przejęciu władzy przez hitlerowców); Michael Mader, *Die jüdischen Soldaten in der k. u. k. Monarchie. Vorzeichen der großen Tragödie* z czterema rozdziałami: *Georg von Schönerers Rassenantisemitismus, Antisemitismus im k. u. k. Heer, Die k. u. k. Armee als übernationale Klammer* i *Die Stellung der altösterreichischen jüdischen Offiziere bis 1918*³. Zrecenzowano następujące książki: Andrea Sinn: *Jüdische Politik und Presse in der frühen Bundesrepublik* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2014); Wolfgang Benz: *Theresienstadt. Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung* (München: C. H. Beck 2013); Peter Stiegnitz: *Auf allen Stühlen. Der Weg der assimilierten Juden* (Weitra: Verlag Bibliothek der Provinz 2013) i inne.

W kolejnym, 102 numerze „David” dokończono artykuł Michaela Madera *Die jüdischen Soldaten in der k. u. k. Monarchie. Vorzeichen der großen Tragödie* z sześcioma rozdziałami (*Beweggründe für eine militärische Karriere, Berühmte und hohe Offiziere jüdischer Herkunft, Die jüdischen Frauen der Offiziere, Reserveoffiziere, Jüdische Offiziere und das Duellwesen* oraz *Das Ende einer Epoche*). O ile w części pierwszej przedstawiono sytuację Żydów w wojsku monarchii habsburskiej, o tyle w drugiej przytoczono przykłady zamaskowanego, lecz tlącego się nadal antysemityzmu.

W 1867 r. w monarchii w ramach tzw. ustaw grudniowych określono prawa obywateli, stwierdzając m. in. w artykule 19: „Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt und jeder Volksstamm hat sein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache”. Stosunek do Żydów w armii zmieniał się powoli. Nawet cesarz Franciszek Józef w latach 80. XIX w. stwierdził, że antysemityzm jest mu niemiły i komentując fakt, że w jego armii służy 30 000 żydowskich żołnierzy, zauważył: „So mancher europäische Kleinstaat wäre Stolz darauf, wenn er eine so starke Armee aufbringen könnte”. Od 1867 r. udostępniono Żydom szkoły kadetów. Autor wyróżnia cztery okresy służby żydowskich oficerów w armii. Pierwszy okres to I połowa XIX w., gdy mogli awansować tylko ochrzczeni Żydzi, drugi – to okres bardziej liberalny (od lat 60. do końca XIX w.) i rosnący udział Żydów w korpusie oficerskim. Trzeci okres przyniósł malejący udział Żydów wśród oficerów (do 1914 r.), po czym udział żydowskich oficerów rezerwy zwiększył się znacznie w okresie I wojny światowej. W 1872 r. w k. u. k. Armee było 12 471 żydowskich żołnierzy w służbie aktywnej i rezerwistów (1,5% ogółu żołnierzy) a w 1902 r., gdy w monarchii Żydzi stanowili 4,9% ogółu ludności, ich liczba zwiększyła się do 59 784 (3,9%). Później następowało stałe zmniejszanie się udziału żydowskich żołnierzy, w 1911 r. było ich 46 064 (3,1% ogółu żołnierzy). Pierwszy rabin wojskowy pojawił się w 1875 r., w czasie I wojny światowej ich liczba wzrosła do 56.

Różne były motywy skłaniające Żydów do kariery oficera zawodowego. Jedną z nich było traktowanie oficerów jako elity społecznej, choć znalezienie się w korpusie oficerskim zmuszało do rezygnacji z wielu elementów tradycji żydowskiej. Porucznik Moritz Frühling w książce o żydowskich oficerach zawodowych w latach 1848-1910 stwierdził, że w wojsku służyło ich 987, w tej liczbie 372 w jednostkach liniowych, 469 jako lekarze wojskowi, 30 w marynarce i 115 w innych służbach. 19 spośród nich awansowało do stopnia generała i jeden – kontradmirała już na emeryturze. Do 1911 r. żydowskich 23 generałów i pułkowników zmieniło wyznanie. W artykule wymieniono trzech: generała

³ Część II tego artykułu opublikowano w numerze 102 czasopisma „David”.

(Feldmarschalleutnant) Edwarda Rittera von Schweitzera⁴, generała majora Alexandra Rittera von Eiss⁵ oraz barona Samuela Hazai⁶.

Po klęsce pod Sadową (1866 r.) przystąpiono do reorganizacji systemu rezerw oficerskich wojsk austro-węgierskich i w statystykach pojawiły się dane o liczbie żydowskich oficerów zawodowych oraz rezerwistów. Nastąpiły też zmiany w zwyczajach honorowych wyzywania na pojedynki o naruszenie czci i godności. O ile poprzednio oficerowie austriaccy nie wyzywali na pojedynki w obronie honoru, czci i godności, gdy obrażającymi byli przedstawiciele mniejszości etnicznych (Rusini, Słowacy, Rumuni lub Żydzi), teraz zaczęło to się zmieniać. Przykładem mogą być 34 pojedynki generała Alexandra von Eissa stoczone w obronie wyznawanej religii.

W latach 1914-1918 służyło w wojskach Austrii około 25 000 żydowskich żołnierzy zawodowych oraz rezerwistów. W pierwszych latach I wojny światowej poległo wielu oficerów zawodowych i pojawiła się konieczność zastąpienia ich żydowskimi oficerami rezerwistami. Szacuje się, że ponad 1000 żydowskich oficerów poległo na froncie, zaś ogółem wśród 9 milionów żołnierzy monarchii Habsburgów w I wojnie światowej walczyło 300 000 żydowskich żołnierzy; wielu z nich odznaczono Orderem Żelaznej Korony (3 klasy).

W tym samym numerze opublikowano też artykuły: rabina Gminy Żydowskiej Wiednia Schlomy Hofmeistera, *Zwei Jahre „Wiener Eruv“*, Charlesa Josepha Steinera, *Zions Tor: Triest*; Wolfganga Benza, *Zeitzeugen der ersten Stunde* (o powstaniu oraz działalności Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce); Wernera Sulzgrubera, „*Aus der Vergessenheit hervorgeholt*” *Wissenswertes zur jüdischen Geschichte von Wiener Neustadt* i inne oraz recenzje książek: David Safier, *28 Tage Lang* (o getcie w Warszawie); Alexander Kluy, *Jüdisches Marseille und die Provence* (Wien: Mandelbaum 2011); Judith Buber Agassi: *Die jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück – Wer Waren sie?* (Berlin et al.: LIT Verlag 2010); Werner Sulzgruber, *Lebenslinien, Jüdische Familien und ihre Schicksale. Eine biografische Reise in die Vergangenheit von Wiener Neustadt* (Wien: Berger 2013); Andreas Lehnardt (red.), *Wein und Judentum* (Berlin: Neofells 2014) oraz inne.

„Holocaust Studies”

The Polish Jews of Shanghai and the Political Sociology of Historical Memory, to tytuł artykułu opublikowanego w numerze 2/2013 r. (jesień) czasopisma „Holocaust Studies: A Journal of Culture and History” ukazującego się trzy razy w roku kalendarzowym

⁴ Urodzony na Węgrzech w 1844 r. Eduard Schweitzer jako prosty żołnierz uczestniczył w wojnie z Prusami. W 1870 r. awansował na porucznika. Do 1904 r. awansował do stopnia generała majora, już na emeryturze został mianowany na stopień Feldmarschallleutnant.

⁵ Urodzony na Morawach w 1852 r. Eiss, sympatyk syjonizmu, w 1848 r. walczył jako ochotnik na Węgrzech. W 1855 r. awansował na porucznika, w 1890 r. na pułkownika, na emeryturze osiągnął stopień generała majora.

⁶ Samuel Hazai (właściwe nazwisko Kohn) wraz z dwoma braćmi rozpoczął służbę w węgierskiej obronie krajowej (Honved). W 1876 r. awansował do stopnia porucznika, później już jako chrześcijanin uczył się w Kriegsschule, wykładał w Akademii Wojskowej i w 1900 r. został pułkownikiem w Sztapie Generalnym Honvedów. W 1910 r. otrzymał stopień generała. W 1917 r. cesarz Karol mianował go generałem pułkownikiem.

(latem, jesienią i zimą). Autorzy, Andrew Jakubowicz i Aleksandra Hądzelek, są pracownikami Cosmopolitan Civil Societies Research Centre na politechnice (University of Technology) w Sydney. Opisują oni losy Żydów przybyłych w różnych okresach na Daleki Wschód. Ponad 1000 polskich Żydów zostało wyzwolonych w sierpniu 1945 r. przez wojska Chin i USA od japońskiej okupacji w Szanghaju. Swoją drogę rozpoczęli w zachodniej części Polski w 1939 roku. Ich droga wiodła przez Litwę, Związek Radziecki, dla niektórych przez Mandżurię, Japonię i Chiny, a po wojnie poprowadziła ich dalej: do Austrii, Niemiec, USA, na Antyle Holenderskie, do Izraela i Australii. Odnaleziony w 1992 r. w piwnicy Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Szanghaju imienny wykaz 1500 obywateli Rzeczypospolitej Polskiej wskazuje, że 60% spośród nich stanowili Żydzi, którzy zarejestrowali się w konsulacie w latach 1934-1941. Zajęcie miasta przez Japończyków zakończyło rejestrację.

W zaktualizowanym w międzyczasie wykazie (przekreślono nazwiska zmarłych oraz tych, którzy wyjechali z miasta itp.), liczącym 972 nazwiska, uwzględniono: datę urodzenia, stan cywilny, zawód i przekonania polityczne. Wśród uchodźców znaleźli się rabini i uczniowie jesziw w Mirze⁷, Chachmej Lublin i Tomchej Temimim⁸ (prowadzonej przez chasydów z Lubawicz). Największą grupę stanowili zwolennicy Agudat Israel (66 osób wraz z rodzinami). Bundystów było 46 (12 z rodzinami i 22 samotnych) a betarowców⁹ – 16 samotnych oraz jedna rodzina. W lutym 1943 r. Japończycy polecieli przesiedlić się w ciągu dwu miesięcy wszystkim bezpaństwowcom, z wyjątkiem Rosjan, do wyznaczonej dzielnicy Hong Kew, zamieszkałej poprzednio przez Amerykanów i Francuzów. W spisie ludności przeprowadzonym przez policję japońską w Hong Kew w 1944 r. figuruje 910 żydowskich nazwisk (669 mężczyzn, 224 kobiety oraz 17 o nieoznaczonej płci). Spis wykazał, że niezależnie od przedwojennego obywatelstwa jedynie 104 dorosłych nie pracowało. W lipcu 1945 r. samoloty amerykańskie zbombardowały teren, gdzie żydowscy uchodźcy korzystali z pomocy Armii Zbawienia. Polacy zwrócili się do władz japońskich z prośbą o przeniesienie w inne, mniej zniszczone miejsce; prośba pozostała bez odpowiedzi.

Po zakończeniu wojny z Japonią Czerwony Krzyż zaczął rozlepić na skrzyżowaniach ulic afisze z nazwiskami żyjących i zmarłych osób przybyłych z Europy, a nadzieje wojsk chińskich i amerykańskich ułatwiło znalezienie pracy oraz perspektywa na przyszłość. W ciągu 3 lat polscy Żydzi opuścili Szanghaj; powrócili do Polski lub emigrowali do Ameryki Południowej, Kanady, Australii i USA, a po 1948 r. – do Izraela.

W końcowej części artykułu, w rozdziale *Remembering* autorzy podają informacje o działalności dyplomaty japońskiego Chiune Sugihary (1900-1986), który w 1939 r. został wicekonsulem w Kownie, a po zajęciu Litwy przez ZSRR (1940 r.) pomógł wielu żydowskim uchodźcom w uzyskaniu wizy wyjazdowej ze Związku Radzieckiego mimo pewnych zastrzeżeń Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Tokio. Wiele wiz wydał z własnej inicjatywy żydowskim uchodźcom, którzy znaleźli się na Litwie, głównie w Wilnie i okolicy.

---

⁷ Jesziwa w Mirze, założona w 1815 r. przez rabina Szmuela Tiktinskiego, skorzystała z pomocy konsula japońskiego Chiune Sugihary. Część słuchaczy oraz kadry dotarła do Szanghaju.

⁸ Założona w 1897 r. przez rabina Szaloma Dow Bera Schneersohna (1860-1920) jesziwa Timchei Temimim (hebr. Wspierający jedynie uczciwych), w 1927 r. przeniosła się z Rosji do Polski (do Warszawy, a później do Otwocka). Po wybuchu II wojny światowej ewakuowała się do Szanghaju, a stamtąd do Nowego Jorku.

⁹ Betar – nazwa ruchu młodzieżowego syjonistów-rewizjonistów nawiązująca do osoby Josefa Trumpeldora (1880-1920), oficera armii rosyjskiej i Legionu Żydowskiego, poległego w walce z Arabami.

W tym samym numerze opublikowano artykuł Sarah Philips Casteel, *Calypso Jews: Holocaust Refugees in the Caribbean Literary Imagination*, a wśród zrecenzowanych książek znalazły się tytuły: Patrick Montague, *Chełmno and the Holocaust: A History of Hitler's First Death Camp*; Nicolas Chare, *Auschwitz and Afterimages: Abjection, Witnessing and Representation*; Geoffrey P. Megargee i Martin Dean (red.), *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, T. II: Ghettos in German-occupied Eastern Europe* oraz inne.

„The Jewish Quarterly Review”

Hanno Plass w artykule zatytułowanym *Der Welt-Dienst: International Anti-Semitic Propaganda*, opublikowanym w numerze 4/2013 „The Jewish Quarterly Review” pisze, że założona w 1933 r. w Erfurcie przez Ulricha Fleischhauera agencja prasowa „Welt-Dienst” i jej biuletyn rozpowszechniały w latach 1933-1945 na światową skalę artykuły antysemitycznych działaczy. Podczas II wojny światowej agencja współpracowała ze sztabem Reichsleiters Alfreda Rosenberga i z Institut zur Erforschung der Judenfrage, co zapewniało jej dostęp do ekskluzywnych źródeł, łącznie z prywatnymi archiwami skonfiskowanymi przez sztab Rosenberga. Z uzyskanych przez wymienione instytucje materiałów i dokumentów korzystały także takie instytuty, jak Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands w Monachium, Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben oraz Institut zum Studium der Judenfrage, założony w 1934 r. przez Eberharda Tauberta w berlińskim Ministerstwie Propagandy. Instytut ten rozpoczął w 1937 r. wydawanie czasopisma „Mitteilungen über die Judenfrage”. Ponieważ działalność „Welt-Dienst” w pierwszych sześciu latach pod kierownictwem Ulricha Fleischhauera (1878-1960) ma obfitą literaturę, H. Plass ograniczył swój artykuł do ostatnich sześciu lat tej agencji, kierowanej przez Augusta Schirmera¹⁰ i Kurta Richtera, poświęcając jej pięć rozdziałów (*Hate Speech, Institutionalization and Judenforschung, International Propaganda, Reichsleiter Rosenberg Special Task Force/Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)* oraz *Die Welt-Dienst at War's End*). Jako przykład głoszenia nienawiści autor przytacza fragmenty dwu artykułów zamieszczonych w biuletynie „Welt-Dienst”. Pierwszy, zatytułowany *Die jüdische Weltmacht bei der Arbeit*, („Welt-Dienst” 2 VII 1935) dotyczy procesu sądowego w Bernie w sprawie *Protokołów Mędrców Syjonu*, w którym zabierali głos – jak ich określono – reprezentanci „państwa żydowskiego” Walther Rathenau¹¹, Nachum Sokołow¹² i Władimir Żabotyński¹³. Stwierdzili oni, pisze „Welt-Dienst”, że Żydzi są największą siłą na świecie, ponieważ wiedzą jak ją wykorzystać. „Welt-Dienst” stawia retoryczne pytanie: czy nie jest to wzięte z *Protokołów Mędrców Syjonu*? W drugim artykule zatytuło-

¹⁰ A. Schirmer – członek NSDAP od 1930 r., w Amt Rosenberg zajmował stanowisko Hauptstellenleitera, był też członkiem Reichstagu.

¹¹ Walther Rathenau (1867-1922), niemiecki przemysłowiec pochodzenia żydowskiego, pisarz, polityk, minister odbudowy (1921 r.) i spraw zagranicznych (1922 r.) w Republice Weimarskiej, zabity przez terrorystę.

¹² Nachum Sokołow (1859-1936), urodzony w Wyszogrodzie w rodzinie rabinackiej, przewodniczący Światowej Organizacji Syjonistycznej.

¹³ Włodzimierz (Zeew) Żabotyński (1880-1940), twórca i przywódca Światowego Związku Syjonistów-Rewizjonistów i Nowej Organizacji Syjonistycznej, pisarz, poeta, tłumacz i publicysta. Po wybuchu II wojny światowej domagał się utworzenia odrębnych oddziałów żydowskich w wojskach sojusznicych do walki przeciwko Rzeszy.

wanym *Großbritannien und Vereinigten Staaten kämpfen für das Judentum* („Welt-Dienst” 8 XII 1941) pisano, że oba anglosaskie mocarstwa walczą w interesie światowego żydostwa.

W kolejnych dwóch rozdziałach opisano zorganizowanie przez Rosenberga biura problemów żydowskich i masonskich, kierowanego przez Augusta Schirmera (1905-1948), przejście archiwów antyżydowskiej encyklopedii *Sigilla Veri*¹⁴ (czterotomowe dzieło opublikowane w Republice Weimarskiej), podporządkowanie zarówno „Welt-Dienst” jak i Institut zur Erforschung der Judenfrage od kwietnia 1942 r. urzędowi o nazwie Hauptamt Überstaatliche Mächte beim Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP pod kierownictwem Hansa Hagermeyera. W 1944 r. „Welt-Dienst”, prenumerowane przez biblioteki Wehrmachtu i Hitlerjugend oraz wykorzystywane w propagandzie wśród jeńców wojennych i cudzoziemskich pracowników przymusowych, osiągnęło nakład 300 925 egzemplarzy w 20 językach¹⁵ i planowało zwiększenie nakładu do 400 000 egzemplarzy, w tym 25 000 w języku polskim, litewskim, portugalskim, słowackim oraz fińskim.

W antyżydowskiej propagandzie w dużej mierze wykorzystywano informacje opracowywane w instytutach badających negatywną działalność Żydów. W kolejnym rozdziale jako przykład przytoczono powstanie na Węgrzech współpracującego ściśle z „Welt-Dienst” i Institut zur Erforschung der Judenfrage Węgierskiego Instytutu Studiów Kwestii Żydowskiej. Nie pomijano okazji odwiedzin w Niemczech takich postaci jak wielkiego muftiego Jerozolimy Hadż Amina al-Husejniego¹⁶ czy byłego premiera Iraku Raszida al-Gailaniego¹⁷. Wspomniano też, że „Welt-Dienst” stało się głównym źródłem dostarczającym antyżydowskie materiały dla oficjalnej agencji informacyjnej Rzeszy – Deutsches Nachrichtenbüro oraz do Nationalsozialistische Karteikorrespondenz (NSK), które było służbą prasową. Od maja 1943 r. „Welt-Dienst” zapewniało materiał w „kwestiach żydowskich” dla Nationalsozialistische Karteikorrespondenz a od października 1943 r. do kwietnia 1945 r. wydawało poufną publikację pod tytułem „Informationen zur Judenfrage”. Jej treścią były w znacznej mierze tłumaczenia artykułów z nowojorskiego żydowskiego dziennika „Forwerts”. Jednym z tłumaczy był Johannes Pohl, były duchowny, specjalista studiów żydowskich. Pracował jako bibliotekarz w Institut zur Erforschung der Judenfrage i w 1941 r. został wysłany jako kierownik grupy do Salonik w ramach Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. W 1944 r. „Welt-Dienst”

¹⁴ *Sigilla Veri* – pióra Philippa Stauffa *Lexikon der Schriftsteller, Dichter, Bankiers, Geldleute, Ärzte, Schauspieler, Künstler, Musiker, Offiziere, Rechtsanwälte, Revolutionäre, Frauenrechtlerinnen, Sozialdemokraten usw. jüdischer Rasse und Versippung, die von 1813-1913 in Deutschland tätig oder bekannt waren* wydał na życzenie Fleischhauera Heinrich Kraeger (1870-1945), pod pseudonimem Erich Ekkerhard, drugie wydanie (poszerzone i zaktualizowane) opublikowano w latach 1929-1931. Ukazało się tylko 5 z planowanych 6 tomów.

¹⁵ W 1944 r. nakład wynosił w języku niemieckim – 61 000, rosyjskim i holenderskim – po 43 700, francuskim – 33 200, polskim – 32 700, duńskim – 12 000, węgierskim – 8300, rumuńskim – 6000, arabskim i litewskim – po 5000, włoskim – 4700, hiszpańskim – 4200, chorwackim – 4100, szwedzkim – 2700, bułgarskim – 2225, serbskim – 2000, greckim – 1500, norweskim – 1100 i angielskim – 1000.

¹⁶ Hadż Amin al-Husejni (1879-1974) – przeciwnik syjonizmu, od 1921 r. wielki mufti Jerozolimy. W 1937 r., aby uniknąć aresztowania przez władze brytyjskie, przebywał poza krajem. Podczas II wojny światowej kolaborował z faszystowskimi Włochami i Niemcami (był przyjęty przez Adolfa Hitlera).

¹⁷ Raszid Ali al-Gailani (1892-1965) – premier Iraku, arabski nacjonalista, współpracował z faszystowskimi Włochami i Niemcami (był przyjęty przez Hitlera).

opublikowało książki: *Jüdische Selbsteugnisse, Palästina. Sein Land und seine Bevölkerung* oraz *Streiflichter aus dem dem jüdischen „Forwerts“* a także podziwianą przez Rosenberga encyklopedię *Talmud-Lexikon*. W „Welt-Dienst” publikowali Erich Schwarzburg, Nikolaus Markoff – właśc. Nikołaj Markow (*Der Jude ist der Parasit des Bauerntums*) oraz Emil Reiffer i E. Schwarzburg (*Der Jude als Weltparasit*). Johannes Pohl opublikował książkę *1000 Talmudzitate*.

W ostatnim rozdziale przypomniano, że rabunek książek oraz dokumentów rozpoczął się wraz z wybuchem II wojny światowej. Do Frankfurtu wysyłano łupy uzyskane dzięki współpracy Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg i „Welt-Dienst”. Kierownikiem Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg w Paryżu był Wilhelm Grau, a w Holandii – August Schirmer (1905-1948). Łupem grabieży były zbiory Alliance Israélite Universelle, École Rabbinique, zbiory rodziny Rothschildów paryskich, amsterdamskiej Bibliotheca Rosenthaliana, gmin żydowskich w Amsterdamie i w Grecji, bibliotek żydowskich Rygi, Kowna, Wilna, Mińska i Kijowa.

W tym samym numerze opublikowano artykuł *An Enemy Old and New: The Dönme, Antisemitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic*. Autor, Marc David Baer, w czterech rozdziałach (*The First Conspiracy Theories about the Dönme, Antisemitism and Anti-Dönme Conspiracy Theories among Islamists and Extreme Rightist, 1923-2000, Leftist and Secularist Anti-Dönme Conspiracy Theories in the Erdoğan Era i The Appropriation of Islamist and Extreme Rightist Conspiracy Theories*) opisał działalność antysemitką i jej następstwa dla grupy Turków pochodzenia żydowskiego, których przodkowie przeszli na islam pod koniec XVII w. pod wpływem myśli głoszonych przez Sabataja Cwi.

Cały 1/2014 numer kwartalnika poświęcony jest odżywianiu się Żydów. Otwiera go polemiczny artykuł Glenna Dynnera zatytułowany „*A Jewish Drunk Is Hard to Find*”: *Jewish Drinking Practices and the Sobriety Stereotype in Eastern Europe*. W trzech rozdziałach (*A Hasidic Drinking Culture in the Nineteenth-Century Kingdom of Poland, Cases of Jewish Alcoholism in the Elijah Guttmacher Collection i Gauging East European Jewish Drinking Norms*) przytoczono słowa szlachetnego reformatora Antoniego Ostrowskiego¹⁸, że Żydzi są zawsze trzeźwi, a pijany jest wśród nich rzadkością. Książk Karol Mikoszewski pisał w kazaniach o pijaństwie w 1862 r., że mimo iż w Królestwie Polskim Żydzi są karczmarzami, to trudno znaleźć pijanego Żyda. Nie należy tych słów traktować jako komplement, zauważa autor, lecz jako sugestię by pozbyć się żydowskich karczmarzy i pozbawić ich środków utrzymania. Przytoczone w pierwszym rozdziale opinie rabinów wskazują, że nie tylko zalecenia religijne, lecz także warunki życia codziennego zapobiegały używaniu alkoholu. Żyd spędzający dzień na studiowaniu *Tory* i innych ksiąg religijnych musiał zachować trzeźwość umysłu. Choć jak wynika z treści rozdziału drugiego, do Elii Guttmachera¹⁹, niechasydzkiego rabina w Grodzisku Wielkopolskim, na początku lat 70. XIX w. napłynęły tysiące zapytań (kwittelech)²⁰ w sprawach

¹⁸ A. Ostrowski, *Pomysły o potrzebie reformy towarzyskiej w ogólności a mianowicie co do Izraelitów w Polsce przez założyciela miasta Tomaszowa Mazowieckiego* (Paris 1854)

¹⁹ Elia Guttmacher (1796-1874), rabin w Pleszewie, a od 1839 r. do śmierci w Grodzisku Wielkopolskim, kabalista, jeden z pionierów kolonizacji Palestyny, członek berlińskiego towarzystwa Colonisationsverein für Palestina, autor responsów i innych dzieł.

²⁰ Około 1932 r. znaleziono na strychu domu w Grodzisku Wielkopolskim ponad 7000 takich zapytań i oddano Żydowskiemu Instytutowi Naukowemu (YIVO) w Wilnie, który część z nich przekazał przed 1939 r. Uniwersytetowi Hebrajskiemu w Jerozolimie. W 1942 r. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg przekazał resztę do Institut zur Erforschung der Judenfrage we Frankfurcie nad Menem. W 1945 r. armia USA zwróciła je YIVO.

nie tylko religijnych, lecz także dotyczących problemów osobistych, między innymi nadużywania alkoholu przez bliskie osoby. Przykłady takich zapytań przytoczono w rozdziale. Z badań wynika, że współcześnie Żydzi Europy Wschodniej piją umiarkowanie w porównaniu do nieżydowskich sąsiadów, lecz więcej niż jest to w zwyczaju w Ameryce i Izraelu. Artykuł ilustruje zdjęcie polskiego chasyda i kobiety wykonane przez Leona Holanderskiego w 1845 r., ze zbiorów University of Pennsylvania.

W tym samym numerze opublikowano artykuły: Eileen Salomon, *More than Recipes: Kosher Cookbooks as Historian Texts*; Timothy D. Lytton, *Jewish Foodways and Religious Self-Governance in America: The Failure of Communal Kashruts Regulations and the Rise of Private Kosher Certification*; Jonathan Brumberg-Kraus, „*Better a Meal of Vegetables with Love*”: *The Symbolic Meaning of Vegetables in Rabbinic and Past-Rabbinic Midrash on Proverbs 15:17*; Elliott Horowitz, *Remembering the Fish and Making a Tsimmes: Jewish Food, Jewish Identity, and Jewish Memory*; Ron Naiweld, *The Is Only One Other: The Fabrication of Antoninus in a Multilayered Talmudic Dialogue*; Alexander Kulik, *Jews and the Language of Eastern Slavs* oraz Ori Shachmon, *Ibn aššarīfah vs. ibn aljāriyah: Son of the Noble Wife vs. Son of the Concubine. The Hebrew Component as a Polemic Device*.

„Judaica Bohemiae”

Alois von Sonnenfels and the Blood Libel in the Early Enlightenment, to tytuł artykułu Ivo Cermana, opublikowanego w numerze 2 rocznika 47 (2012) „Judaica Bohemiae”. Autor naświetla na wstępie pochodzenie i drogę życiową Aloisa Wienera, który przyjął nazwisko Sonnenfels. Wiener już jako Sonnenfels publikował prace o judaizmie i Kabale, a nawet po konwersji kontynuował kontakty z Żydami. Jego właściwe nazwisko brzmiało Lipmann. Urodził się w Berlinie, był synem berlińskiego rabina Jehiela Michaela Ben Judy Löbe, znanego jako Michael Hassid, znawcy Kabały. Ojciec zachęcał Aloisa do studiowania *Talmudu*, oczekując, że syn zastąpi go na stanowisku rabina. Po śmierci ojca Alois mieszkał w Eisenstadt (Węgry), Mikułowie (Morawy), zatrudniał się w Wiedniu, kontynuował studia, ożenił się i miał trzech synów (Carla, Josepha i Franza). 18 IX 1735 r. przyjął wraz z synami katolicyzm oraz nazwisko Alois Wiener. Popierany i zatrudniony przez księcia Dietrichsteina, ożenił się z katoliczką Marią Anną Rutenstock, był tłumaczem władz Dolnej Austrii, uczył księży języków wschodnich. W 1745 r. został zatrudniony na Uniwersytecie Wiedeńskim, a w 1746 r. przyznano mu nazwisko von Sonnenfels, m. in. za „dobre maniere, prawość, rozsądnosc oraz znajomość języków syryjskiego, chaldejskiego i hebrajskiego”. Jego publikacja zatytułowana *Or ha-Noga. Splendor Lucis, oder Glanz des Lichts, enthaltend eine kurze physico-cabalistische Auslegung des grössten Natur-Geheimnisses, insgemein Lapis Philosophorum genannt [...] in hebräisch und teutscher Sprach gleichlautend herausgegeben* (Wien: Johann Joseph Pentz 1747) to dyskusja o Kabale i tak zwanym mordzie rytualnym. W kolejnej, *Lechem panim. Beweis der Wahrheit des Christ-Catholischen Schau-Brods, oder der leiblichen Gegenwart Christi im Abendmahl* (Wien: Johann Ignaz Heyinger 1753), nie bronił on wierzeń żydowskich, lecz katolickich sakramentów negowanych przez protestantów, a przede wszystkim katolickiej doktryny transsubstancjacji przed zarzutami byłego benedyktyńskiego zakonnika Gregora Rothfischera, który przyjął protestantyzm. W toczącej się szerokiej polemice Sonnenfels wskazał, że nauka o transsubstancjacji wywodzi się z żydowskich zwyczajów.

W 1753 r. ukazała się polemiczna dwujęzyczna rozprawa naukowa Sonnenfelsa *Judaica sanguinis nausea / Jüdischer Blut-Eckel oder Das von Gebrauch des unschuldigen Christen-Bluts angeklagte, untersuchte, und unschuldig-befundene Judenthum* (Wien 1753), w którym rozprawia się z przesadą, jakoby Żydzi używali krwi w rytuałach religijnych. W 1758 r. powrócił do tego tematu w książce *Controversiae cum judaeis. Prodromi, libri II* (Wien: J. T. Trattner 1758), do której dodał traktat swego syna *Josephi de Sonnenfels filii de rabbinorum et rituum studio cum ebraeo conjugendo dissertatio* o rytuałach żydowskich. Pracując jako tłumacz na zlecenie władz Dolnej Austrii przetłumaczył *Takanot*, zbiór aktów prawnych Żydów morawskich, uzupełniając go aktualnymi zarządzeniami.

W krótkim rozdziale *Previous Refutations of the Blood Libel* wspomniano, że przed ukazaniem się rozprawy Sonnenfelsa temat ten był już poruszany. Już w XIII w. papież Innocenty IV w dwóch bullach nawiązał do takich posądzeń. W jednej z nich (*Divina iustitia*) ostrzegał przed dalszym prześladowaniem Żydów w diecezji wiedeńskiej. Król Czech, książę Austrii, Styrii i Karyntii, Przemysław II Ottokar, który panował w latach 1253-1278, w wydanych przez siebie *Statuta judaeorum* twierdził o Żydach: „quo in ritu suo humano utantur sanguine” (używają ludzkiej krwi w swoich rytuałach). Marcin Luter w *Von den Juden und ihren Lügen* (1543) pisał o zabijaniu przez Żydów chrześcijańskich dzieci, podobnie jak protestancki pisarz z Norymbergi Hieronymus Rauscher w *Hundert ausgewählte päpstliche Lügen* (1562). Andreas Osiander²¹, również pochodzący z Norymbergi, napisał pierwszą nowoczesną publikację obalającą mit mordów rytualnych, za co był atakowany przez polemistę katolickiego Johanna Eckha. Nieco więcej miejsca poświęcono historii związanej z powrotem na tron w 1709 r. króla Polski Augusta II Mocnego. Król zwrócił się do teologów z protestanckiego Uniwersytetu Lipskiego o opinię na temat używania krwi przez Żydów, ponieważ takie zarzuty odżyły w Polsce, stając się przyczyną antyżydowskich ekscesów rozniecanych przez duchownych katolickich. Teolodzy kierowani przez Gottfrieda Oleariusa, czołowego reprezentanta ruchu pietystów, powołując się także na bulle papieskie oraz zarządzenia panujących stwierdzili, że oskarżenia o mord rytualny rozprzestrzeniły się po wojnach krzyżowych, a w *Biblii w Księdze Kapłańskiej*, 17:10 znajdują się prawa zakazujące Żydom spożywania krwi.

Stanowisko von Sonnenfelsa podważali inni prozelici, jak Samuel Friedrich Benz, autor *Jüdischer abgestreifter Schlangen-Bald* (1614). Największy rozgłos uzyskało drugie wydanie *Jüdisches Ceremoniel* (1724), pióra Paula Christiana Kirchnera, urodzonego w Polsce Żyda, który w 1713 r. został katolikiem.

Spośród innych wątpiących w mordy rytualne wspomniano Franza Ignaza Rothfischera, benedyktyńskiego zakonnika, profesora teologii i matematyki w klasztorze św. Emmerama w Ratyzbonie, który rozczarowany postępowaniem Kościoła katolickiego został w 1751 r. luteraninem, o czym napisano w rozdziale *Sonnenfels' jüdischer Blut-Eckel*. Przytoczono w nim nazwiska, działalność i losy osób szerzących wieści o rzekomych zabójstwach dokonywanych przez Żydów dla celów rytualnych. Chrześcijański Sonnenfels ułatwił mu – zdaniem autora – bronienie Żydów. Tytuł rozdziału nawiązuje do tytułu książki Sonnenfelsa *Jüdischer Blut-Eckel*. Sonnenfels nie kierował się pozytywnym stosunkiem do Żydów, domagał się jednak ich równego traktowania i sprzeciwiał się rzucaniu fałszywych oskarżeń. W artykule wymieniono liczne nazwiska autorów piszących o spożywaniu krwi przez Żydów oraz argumenty Sonnenfelsa obalające ich

²¹ A. Osiander (1448-1562), urodzony w Królewcu, napisał wstęp do dzieła Mikołaja Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium* i wprowadził w tekście pewne zmiany, prawdopodobnie po to, by załagodzić stosunek do dzieła autorów katolickich i protestanckich.

twierdzenia nie tylko na podstawie obowiązujących Żydów nakazów i zakazów figurujących w księgach religijnych (*Księga Rodzaju* 9, *Księga Kapłańska* 17:10-14, *Księga Powtórzonego Prawa* 12:16), lecz także w wypowiedziach papieży: Grzegorza IX, Innocentego IV i Piusa IV oraz cesarzy: Fryderyka II²², Karola V i Leopolda I.

W ostatnim rozdziale przypomniano, że Wiedeń w czasie, gdy mieszkał tam i pracował Sonnenfels, nie był centrum żydowskiej kultury, a gmina żydowska nie odżyła po wygnaniu Żydów w 1670 roku. Większość z nich przeżywała ciężkie czasy w Czechach. Procesy sądowe o mord rytualny odbyły się w Czeskich Budziejowicach w 1504 r., Litomyślu w 1574 r. i w Kadani w 1650 roku. O mordach rytualnych pisał też ksiądz Vaclav Hájek w *Kronice czeskiej*, opublikowanej w 1541 r. i wkrótce przetłumaczonej na język niemiecki. Zawierała ona częściowo wymyślone przypadki, wpływała jednak na przekonanie, że Żydzi są narodem kryminalistów mordujących chrześcijańskie dzieci, zatruwających źródła wody i spiskujących przeciwko władcom panującym w Czechach. Podobnej treści była zatrzymana przez cenzora na żądanie rabina Jonathana Eybeschütza²³ praca jezuita Franza Haselbauera²⁴. W 1745 r. Żydów wygnano z Pragi i z Czech z „dobrze znanych powodów”, których nigdy nie wyjaśniono. Opisano też przypadek oskarżenia w 1748 r. Żydów z okolic Hradca Kralové o głoszenie herezji²⁵. Rabina kontaktującego się z protestantami skazano na śmierć i spalono na stosie w 1751 r. w Pradze.

W Polsce ksiądz Stefan Zuchowski z Sandomierza, opierając się na pisemnym oświadczeniu konwertyty Jana Serafinowicza, spowodował serię procesów o mord rytualny we Lwowie (1728 r.), Poznaniu (1736 r.), Zasławiu (1747 r.) i Dunajgradzie (1748 r.) a także w Żytomierzu (1753 r.). W tym ostatnim oskarżono Żyda o zabicie trzyletniego Stefana Studzieńskiego. Sprawę wykorzystał koadiutor diecezji biskup Kajetan Sołtyk. Aresztowano 30 Żydów, część z nich skazano na śmierć, a kilku ocalało przyjmując chrzest. Ruch frankistów pogorszył sytuację Żydów w Polsce, gdyż frankiści, popierani przez biskupów Józefa Andrzeja Załuskiego z Kijowa, Antoniego Dembowskiego i Sołtyka, sugerowali stosowanie przez Żydów mordów rytualnych. Żydzi zwrócili się do papieża Benedykta XIV, prosząc o ostateczne obalenie zarzutu mordu rytualnego. Watykan wyznaczył kardynała Lorenza Ganganelliego, a ten poprosił Jean-Baptiste'a de L'Advocata, profesora Sorbony, o rozpatrzenie tego zagadnienia. W 1790 r. Ganganelli wydał dwuznaczną opinię, z jednej strony obalając zarzuty, z drugiej zaś stwierdzając, że wymagają one dalszych badań w przyszłości.

W zakończeniu artykułu Ivo Cerman stwierdza, że o księżce Aloisa Sonnenfelsa *Jüdischer Blut-Eckel* nie pamiętano do dziś, ponieważ dla chrześcijańskich czytelników był on Żydem, a dla żydowskich – konwertytą.

W tym samym numerze „Judaica Bohemiae” opublikowano m.in. artykuł Marii Buñatovej, *Commercial Relations between the Jews of Prague and Krakow in the Period before the Battle of White Mountain*, oraz recenzje następujących książek: Pavla Damohorská, *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*; Georg Gaugusch, *Wer einmal war. Das jüdische*

²² W 1235 r. zabito w pogromie 30 Żydów oskarżonych o mord rytualny, a mieszkańcy miasta domagali się od przebywającego w Fuldzie cesarza Fryderyka II ukarania Żydów. Cesarz zaprosił uczonych konwertytów z Anglii, Francji i Hiszpanii na swój dwór, by wyrazili swoje opinie. Uczeń obalili stawiane Żydom zarzuty i w lipcu 1236 r. w Augsburgu Żydów uniewinniono.

²³ Jonathan Ben Nathan Eybeschütz (1690-1764), syn rabina w Ivančicach (Eibenschütz) na Morawach, talmudysta i kabalista, był rabinem w Pradze, Metzju oraz w Altonie, wielkiej gminie żydowskiej obejmującej Altonę, Hamburg i Wandsbek (określanej po hebr. jako „Kehilat AHU”).

²⁴ Praca F. Haselbauera zachowała się w archiwum Národní knihovny České republiky.

²⁵ Zarzucano im zapoznanie tajnych grup protestantów z judaizmem.

Grossbürgertum Wiens 1800-1938 oraz Pavel Sládek, *Raši (1040-1105). Vznik biblického komentáře ve frankoporynských židovských centerech.*

„Kalonymos”

Obszerny artykuł przedstawiający stanowisko rabinów w sprawie chrześcijaństwa opublikowano w numerze 1/2014 czasopisma „Kalonymos. Beiträge zur deutsch-jüdischen Geschichte aus dem Salomon Ludwig Steinheim-Institut an der Universität Duisburg-Essen” pod tytułem *Solte Christentum doch „Götzendienst” sein? Diskussionen in der halachischen Literature des 18 und 19 Jahrhunderts.* Autor artykułu, Yosef Salmon z Uniwersytetu Ben Guriona zauważa, że Jacob Katz w swym klasycznym dziele z 1961 r. *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times* analizował ustosunkowanie się rabinów aszkenazyjskich do chrześcijan w okresie od rabina Gerszoma Ben Jehudy (ok. 960-1020) do Mosesa Mendelssohna (1729-1796). Mimo że Żydzi w średniowieczu uważali wiarę w Chrystusa za bałwochwalstwo, to jednak zajmowali umiarkowaną pozycję ze względów społeczno-ekonomicznych. Autor artykułu przedstawił poglądy wymienionych w dziele J. Katza prominentnych rabinów, między innymi Mosze Riwkesa²⁶ (1595-1671) autora komentarza do *Szulchan Aruch* pod tytułem *Beer Ha-Gola*. Był on zdania, że chrześcijan nie można uważać za bałwochalców, ponieważ respektują wiele żydowskich religijnych pryncypiów. Dlatego też należy modlić się o ich pomyślność. Rabini Jair Chaim Bacharach²⁷ (1638-1702) z Wormacji i Jacob Emden²⁸ (1697-1776) z Altony idą nawet dalej. Rabin Emden twierdził, że Jezus „niemals beabsichtigt, die Tora als für Juden ungültig zu erklären, sondern habe lediglich jüdische Lehren und die sieben Noachidischen Gebote unter Nichtjuden verbreiten wollen”. Z tego stwierdzenia wynika, iż prześladowania Żydów przez chrześcijan nastąpiły na skutek złego zrozumienia Nowego Testamentu.

Z kolei przytoczono wypowiedzi rabinów Europy Środkowej z XIX w., w mniejszym stopniu odnoszące się do chrześcijaństwa, a bardziej związane z reformowanym judaizmem. Jednym z nich był rabin Ezechiel Landau (1713-1793) urodzony w Opatowie. Był on dajaniem²⁹ w Brodach, a następnie od 1745 r. rabinem w Jampolu, usiłował załagodzić kontrowersje pomiędzy Jacobem Emdenem i Jonathanem Eybeschützem. W 1755 r. Landau został rabinem w Pradze i założył jesziwę. Był znany jako wybitny halachista II połowy XVIII wieku. W swoich responsach *Noda bi-Jehuda* (hebr. Znane u Judy) uzasadniał w trzech punktach stanowisko dotyczące chrześcijaństwa:

²⁶ Moses Ben Naftali Hirsch Riwkes, litewski talmudysta, wygnany z Wilna w 1655 r. podczas wojny polsko-rosyjskiej, dotarł do Amsterdamu. Był zwolennikiem tolerancji i przekonywał Żydów do szanowania chrześcijan.

²⁷ Jair Chaim Ben Moses Samson Bacharach – niemiecki talmudysta, interesował się sabataizmem, lecz po latach uznał, że Sabataj Cwi był pseudomesjaszem. W 1666 r. objął stanowisko rabina i przewodniczącego sądu rabinackiego w Koblencji, a od 1669 r. do śmierci był rabinem w Wormacji.

²⁸ Jacob Israel Ben Zebi Aschkenasi Emden – talmudysta, przeciwnik Sabataja Cwi, studiował w Altonie oraz w Amsterdamie i był rabinem w Emden. Powróciwszy do Altony uzyskał od króla Danii Christiana IV koncesję na drukowanie książek.

²⁹ Dajan (hebr.) – sędzia trybunału rabinackiego (bejt din).

Ponieważ żyjemy na ziemiach narodów udzielających nam schronienia i w ich państwach, winniśmy modlić się o pomyślność panujących królów, urzędników oraz żołnierzy, a także państwa i jego obywateli. Niech Bóg broni nas przed niewdzięcznością za okazane nam dobro.

Obowiązuje zakaz kradzieży zarówno własności żydowskiej jak i nieżydowskiej.

Odrzucenie „akum, gojim i kutim” (hebr. bałwochalców, nie-Żydów i samarytan) nie odnosi się w naszych czasach do nie-Żydów, a dotyczy starych ludów wierzących we wpływ gwiazd czy znaków zodiaku, jak na przykład Sabejczycy, których wzmiankuje Majmonides w *Przewodniku dla błądzących*, nie wierzący w stworzenie świata i słowa proroków.

Landau jako przedstawiciel austriacko-węgierskiego żydostwa chwalił cesarową Marię Teresę mimo, iż jej antyżydowskie prawodawstwo należało do najostrzejszych w Europie. W 1756 r. poparł modlitwę (rano i wieczorem) za pomyślność cesarzowej, a było to 10 lat po wygnaniu na jej rozkaz Żydów z Pragi oraz z innych miast Czech i Moraw.

Baruch Jeiteles (1762-1813), przewodniczący gminy żydowskiej w Pradze, uczony talmudysta, pisarz i lekarz, zwolennik Mosesa Mendelssohna oraz przedstawiciel haskali w Pradze, pisał o chrześcijanach: „Sie glauben nich nur an die Offenbarung am Sinai, sondern auch an die Überlieferung (...) Unsere heilige Torah dient ihnen als festes Fundament denn sie, wie auch wir Glauben daran, dass Moses die Torah von Sinai empfing und sie an Jozua weitergab”, choć jednocześnie podkreślał: „Wir sind ein Erwähltes Volk, und das unterscheidet uns von den anderen Völkern”.

W dalszej części artykułu omówiono działalność Eleazara Fleckelesa (1754-1826), wybitnego kaznodziei, ucznia Ezechiela ben Landaua. W 1779 r. został on rabinem w Kojetinie, później w Tovačovie, a w końcu rabinem i przewodniczącym sądu rabinackiego w Pradze. Był przeciwnikiem haskali i zwolennikiem żydowskiej ortodoksji. Mosze Schreiber (1762-1839) znany jako Chatam Sofer, zwany ojcem ortodoksji żydowskiej, głosił zasadę: „Chadasz assur min ha-Tora” (Wszelkie nowości są zabronione Pięcioksięgiem). Schreiber zwalczał judaizm reformowany. Był rabinem w Strażnicach i Mattersburgu, a od 1806 r. w Preszburgu (dzisiejszej Bratysławie). Był także założycielem jesziwy w tym mieście. Jego syn Simon (1820-1883) był rabinem w Krakowie. Artykuł ilustrują zdjęcia rabinów, między innymi Ezechiela Landaua, Barucha Jeitelesa i Mosze Schreibera.

W tym samym numerze „Kalonimos” opublikowano też artykuł Geralda Wiemersa, *Nur vorübergehend zurückgekehrt. Die berlinerin Frieda Groeber*, o urodzonej w Szczecinie w 1888 r. Friede, z domu Bamberger, pierwszej studentce Żydówce przyjętej na studia na uniwersytecie w Lipsku. Jej mąż Franz Arthur Groeber powołany do wojska zginął na froncie we Włoszech. Po wojnie Frieda pracowała jako urzędniczka, kilkakrotnie aresztowana jako Żydówka, 11 I 1944 r. została deportowana do Terezina. Po wyzwoleniu powróciła do Berlina, później żyła w Londynie i USA, zmarła w wieku 100 lat.